

С. 445.

9. ЦДАК України, ф. 51, № 5152, с. 25—26.

10. Там само, № 6665, с. 9—11.

11. Там само, № 5506, с. 3.

12. Там само, № 5662, с. 22—24.

13. Там само, ф. 1501, № 4, с. 3.

14. Там само, ф. 1560. Канцелярія наказного гетьмана у Кримському поході 1736 року Я. Горленка, № 1, с. 2, 5—7; ф. 51, № 5506, с. 7, 15.

15. Костомаров Н. Фельдмаршал Миних и его значение в русской истории. — Б.м., б.г. — С. 535.

16. ЦДАК України, ф. 51, № 5909, с. 3—4.

17. Там само, № 5964, с. 1—3.

18. Там само, № 6168, с. 1—2; № 5844, с. 2—3.

19. Там само, № 5844, с. 3.

20. Буганов В., Буганов А. Полководцы XVIII в. — М., 1992. —

С. 231.

21. ЦДАК України, ф. 51, № 6939, с. 3.

22. Там само, № 6940, с. 5.

23. Записки Манштейна о России. — СПб., 1875. — С. 153; Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. — СПб., 1906. — С. 551.

24. ЦДАК України, ф. 51, № 7124, с. 15; ф. 1501, № 58, с. 20—22; Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального. — М., 1858. — Ч. 2. — С. 47.

25. Там само, ф. 51, № 7124, с. 16.

26. Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального. — М., 1858. — Ч. 1. — С. 423.

В. М. Романцов

ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ. ДО ПРОБЛЕМИ ВИСВІТЛЕННЯ

Гетьман Іван Виговський — одна з найбільш значних постатей в історії Української держави, наступник Богдана Хмельницького біля її керма. Багато суперечливих оцінок висловлено істориками на його адресу, про його державну діяльність. Хто він був: український патріот чи зрадник, досвідчений політик чи хитрий підступний ділок, продовжувач політики великого козацького гетьмана Богдана чи його антипод?

Це все дискусійні проблеми, які постійно поставали в історичній літературі, по-різному розглядалися дослідниками. З однакових методологічних позицій лояльної до російської влади української історіографії першої половини 19 ст. виключно негативно оцінювали

особу і діяльність І. Виговського Д. Бантиш-Каменський та М. Маркевич (1, 2). Критичну, але виважену оцінку цього гетьмана дав у своїх працях М. Костомаров, розглядаючи його політичну кар'єру, особисті риси, які виявилися в його політиці, те соціально-політичне угруповання, яке він очолював (3, 4, 5). Цікаву політичну характеристику гетьмана І. Виговського ми зустрічаємо в дослідженнях В. Антоновича (6, 7). О. Левицький, уникаючи оцінок особистих рис наступника Б. Хмельницького, аналізував соціально-політичні основи його діяльності (8). Короткі, але важливі для розуміння політичної діяльності цього гетьмана політологічні зауваження зробив М. Драгоманов (9). Вузько розглядав події кінця 50-х років 17 ст. Д. Яворницький. Він фактично не давав якихось оцінок і узагальнень, звернувши увагу лише на стосунки І. Виговського з запорожцями (10). На початку 20 ст. в українській історіографії з'явилися спеціальні праці В. Герасимчука, Д. Коренця, М. Стадника, у яких висвітлювалися різні сторони його політичної діяльності (11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18). Неодноразово звертався до характеристики гетьмана Івана Виговського М. Грушевський (19, 20, 21). Це свідчило про зростання інтересу в суспільстві до особи цього діяча української історії. Його політика близько сприймалася представниками українського національного руху того часу. Аналіз досліджень українських істориків середини 19—початку 20 ст. дозволяє нам з'ясувати багато складних дискусійних проблем, пов'язаних з державною діяльністю гетьмана Виговського, яка і в наш час привертає увагу дослідників (10, 22, 23).

Розглядаючи особу І. Виговського, українські історики доби національного Відродження виділяли різні аспекти цього питання: його походження і початок службової кар'єри, діяльність на посаді генерального писаря і так звану "московську службу" у часи Б. Хмельницького, проблему обрання на гетьманство, внутрішню та зовнішню політику, оцінку Гадяцького договору і причетність до нього гетьмана. Особливо велику увагу звертали вчені на особисту і політичну характеристику І. Виговського, по-різному визначаючи його місце в історії України. Пропонована стаття висвітлює деякі з названих історіографічних аспектів. Історіографію Гадяцького трактату ми не розглядали, оскільки вона неодноразово була предметом досліджень в інших працях. Більшість істориків, які розглядали діяльність І. Виговського, торкалася питання його походження, адже в цьому вчені бачили витoki його політики. Історики першої половини 19 ст. підкреслювали, що він був за національністю поляк (1, с. 182; 2, с. 5). Цим Д. Бантиш-Каменський і М. Маркевич пояснювали пропольську орієнтацію І. Виговського, його розрив з Московською державою. Вони акцентували увагу на тому, що Україна була чужою для цього гетьмана (1, с. 223; 2, с. 10).

Інакше трактував це питання М. Костомаров. Він звернув увагу на те, що І. Виговський “походив з чисельного розгалуженого польського роду шляхетського” (3, с. 200). Проте історик надалі робив акцент не на національних коренях гетьмана, а підкреслював, що він був “шляхтич руської віри” (3, с. 271). Отже, для цього дослідника Гетьманщини вирішальне значення мала не національність І. Виговського, а його належність до шляхетського стану і православного віросповідання. Позиція М. Костомарова у цьому питанні визначала реальні чинники, які справді впливали на діяльність найвизначнішого представника роду Виговських.

В. Антонович взагалі відійшов від версії своїх попередників про польські корені І. Виговського, називав його дрібним українським шляхтичем, який був родом з Київщини (6, с. 47). Саме така характеристика походження цього гетьмана Війська Запорозького утвердилася в більшості праць українських істориків початку 20 ст. (11, с. 604; 24). Щоправда, О. Єфименко при цьому відзначала, що він через свою дружину був пов'язаний з магнатськими родами Литовської Русі і належав до освічених представників польської культури (25).

Для розуміння державної діяльності І. Виговського важливо проаналізувати ті оцінки, які давали історики, розглядаючи його як людину і політика. Ці характеристики були дуже різноманітні і особливо виразно свідчили про наукові та суспільно-політичні погляди українських вчених. Д. Бантиш-Каменський показав цього гетьмана хитрою, підступною і корисливою людиною, яка не цінувала Україну, була налаштована на зраду (1, с. 221, 223). “Золото було його ідолом”, — наголошував автор “Истории Малой России” (17, с. 221, 223). Схожу характеристику зустрічаємо і в праці М. Маркевича (2, с. 5).

Ще емоційніше на адресу І. Виговського висловлювався майстер літературного слова П. Куліш, який називав його серед людей, що “заплутали свої рахунки з совістю і намагалися новими злочинами виправдати старі...” (26). Такі різко негативні оцінки цього гетьмана з вживанням моральних категорій фактично не аналізують його як особистість і державного діяча, а повторюють ті штампи, які склалися в російській суспільно-політичній думці й історичній науці в 19 ст. М. Максимович теж дав критичну, але позбавлену емоційності характеристику наступнику Б. Хмельницького. За словами засновника Київського університету, “Виговський, поки був під рукою Богдана Хмельницького генеральним писарем, був золотою людиною, належачи до тих людей, які відмінно здатні бути знаряддям, але не здатні до самостійності” (27, с. 237). Цю думку поділяли й деякі інші історики. М. Костомаров, характеризуючи І. Виговського, широко показав ті особисті риси, які виявилися в його політичній діяльності. Історик вказував на його кмітливість та освіченість (3, с. 200), сприт-

ність, красномовство, здоровий глузд (3, с. 271). Вчений зобразив наступника Б. Хмельницького людиною хитрою, здатною до популізму, діячем, який вмів привернути оточення на свій бік різними перетвіленнями (4, с. 21). Отже, з-під пера М. Костомарова з'явився складний, різнобарвний, але дещо однобокий портрет І. Виговського, який постав хитрим інтриганом і ділком, що вміло використовувало для успіху кар'єри свою освіченість, красномовство. Але тут ми не знаходимо політичної характеристики цього гетьмана. Більшість українських істориків, починаючи з В. Антоновича, показували І. Виговського, перш за все виходячи із соціально-політичних оцінок. Засновник київської історичної школи виділив його як "найбільш позитивний тип" тієї групи діячів козацької держави, які мали пропольську орієнтацію. Вчений підкреслював, що цей політик "безперечно мав ясно намічений ідеал, але такий, якого народ не міг прийняти" (7, с. 146). Цей ідеал, на думку В. Антоновича, полягав у тому, щоб "завівши зносини з Польшею, дістати для краю будь-яку автономію" (7, с. 144).

М. Драгоманов розглядав політичну діяльність І. Виговського на більш теоретичному рівні. Представник українського лібералізму 19 ст. вбачав у цьому гетьманові носія шляхетських ліберальних ідей 17 ст. Він показаний серед тих освічених людей, які "внесли більше політичного лібералізму в круг старшини Хмельницького, та внесли туди й більше шляхетчини, котра так обурювала масу суспільства й козацтва" (9, с. 152).

Великий інтерес викликає політична характеристика, яку дав І. Виговському М. Грушевський у зв'язку з обранням того на гетьманство. За словами історика, "новий гетьман певно був цілою головою вищий від Юрася, був чоловік дуже досвідчений, розумний, бувалий, не кепський політик, при тім без сумніву — патріот український, завзятий автономіст, одностумець старшини, що разом з нею широко бажав забезпечити свободу й незалежність України" (20, с. 326). Ця оцінка досить точно характеризувала політичні погляди наступника Б. Хмельницького. Тут показані риси І. Виговського як державного діяча, які багато в чому визначали його внутрішню і зовнішню політику.

"Свідомим українським автономістом" називав І. Виговського учень М. Грушевського В. Герасимчук. Вказуючи на прагнення цього політика до влади, він відзначав, що той керувався і особистими, і патріотичними мотивами (12, с. 44). Характеризуючи конкретні політичні дії І. Виговського, вчений писав про його великі претензії на владу, політичні інтриги (14, с. 50).

Всі історики, які характеризували політичну кар'єру І. Виговського, звернули увагу на його злет у добу гетьманства Б. Хмельницького. У висвітленні цього аспекту в українській історіографії теж

простежується еволюція поглядів вчених, яка виявилася у раніше розглянутих питаннях. Д. Бантиш-Каменський при всьому своєму негативному ставленні до особи генерального писаря часів національно-визвольної війни змушений був визнати, що він був довірником великого гетьмана, “керував його справами”, особливо підкреслюючи його участь у зовнішніх зносинах козацької держави (1, с. 182). Проте, на думку цього історика, І. Виговський на таку політичну висоту був піднесений примхою долі, він “вкрався до серця великого мужа”, але при цьому виявився хитрим і невдячним. Д. Бантиш-Каменський обурювався з приводу того, що військовий писар, облагодіяний Б. Хмельницьким, “передавав російському двору все таємне його ... листування” (1, с. 182).

М. Костомаров значно глибше від автора “Истории Малой России” проаналізував політичне становище І. Виговського під час національно-визвольної війни. У своїй монографії про Богдана Хмельницького історик підкреслював, що колишній жовтоводський полонений, який згодом став генеральним писарем, зробився також “першим порадиником” провідника могутнього народного руху. Вчений пов’язував такий швидкий злет попереднім знайомством цих двох політиків і тими особистими якостями, які проявилися у І. Виговському, завдяки яким він “міг стати необхідним для гетьмана і всієї козацької справи” (3, с. 200). На думку М. Костомарова, військовий писар умів переконувати свого патрона, мав значний вплив на його політику, стримував його від рішучого наступу на Польщу наприкінці 1648 р. (3, с. 271), а пізніше “агітував гетьмана і старшин на бік царя” (3, с. 557). Так звану “московську службу” І. Виговського історик пояснював його хитрістю, тверезим розрахунком, бажанням “вислужитися перед московським государем”, хоча допускав, що це робилося за згодою Б. Хмельницького (3, с. 460).

Українські історики кінця 19—початку 20 ст. фактично не розглядали широко питання про становище І. Виговського у перші роки існування козацької держави, обмежившись короткими зауваженнями з цього приводу. Деякі нові акценти ми зустрічаємо лише у М. Стадника, який відзначав, що “Виговський, яко писар військовий і секретар самого гетьмана, знав усі тайни політики Хмельницького, бо й сам був ініціатором в не одній важнішій справі” (17, с. 72). Ці слова додають нам нові штрихи, які підтверджують визначне місце цього державного діяча України в роки національно-визвольної війни.

В останні місяці життя Богдана Хмельницького постало питання про те, хто буде його наступником. Одним із претендентів на гетьманську булаву виступав Іван Виговський, але його шлях на вершину влади у козацькій державі був нелегкий. Гостра політична боротьба, яка розгорілася на цьому ґрунті, знайшла відображення в українській історіографії.

Спочатку дослідники відстоювали версію про особисту інтригу колишнього генерального писаря, з допомогою якої він став гетьманом. Д. Бантиш-Каменський твердив, що І. Виговський ще за життя Б. Хмельницького “надіявся заступити на його місце”. На думку історика, військовий писар хитрістю умовив Ю. Хмельницького зректися булави і “примусив” обрати себе гетьманом. З другого боку, автор “Истории Малой России” твердив, що “Виговський золотом Хмельницького схилив на свій бік старшин, які скоро забули і заслуги померлого гетьмана і свої обіцянки” (1, с. 221, 222). З цього ми бачимо, що Д. Бантиш-Каменський однобоко акцентував увагу виключно на негативних аспектах обрання І. Виговського на вищу посаду козацької держави.

М. Максимович, не вдаючись у деталі, своє ставлення до тих подій висловив короткою фразою: генеральний писар “вихитрив собі гетьманство (за сприяння боярина Хитрова)” (27, с. 237). М. Костомаров відзначав, що І. Виговський “дивився на обрання Юрія як на викрадення булави у себе” (4, с. 9). За словами історика, Б. Хмельницький фактично призначив “наступником свого сина, зовсім нездатного юнака”. Це не відповідало козацьким традиціям, і тоді “старшини і полковники умовили неповнолітнього Юрія відмовитися від гетьманства до часу і вибрали гетьманом Виговського” (5, с. 290). Вчений підкреслював закономірність такого кроку, але одночасно наголошував на тимчасовому обранні колишнього генерального писаря на вищу посаду козацької держави. На соціально-політичні аспекти обрання І. Виговського на гетьманство звернули увагу В. Антонович (6, с. 47, 48), Д. Яворницький (28), Д. Коренець (15).

О. Єфименко вважала, що Юрій Хмельницький “не міг за тих важких обставин, в яких знаходилася Україна, утримати навіть примару влади” (25, с. 107). Дослідниця, акцентуючи увагу на особистих зусиллях І. Виговського у боротьбі за гетьманську булаву, не надавала цьому такого негативного відтінку, який був характерний для Д. Бантиш-Каменського, а підкреслювала, що цей політик “можливо, найбільше заслуговував влади” серед інших претендентів на гетьманство (24, с. 255).

М. Грушевський вважав, що вибір І. Виговського був виключно справою козацької верхівки і проведений був без справжньої участі козацької ради, оскільки “старшина боялася зустріти з її боку протидію...” (21, с. 204). Обранням І. Виговського на гетьманство, на думку історика, старшина “поправила” після смерті Б. Хмельницького “непростимо нерозважну справу”, якою був “вибір Богданового сина, недосвідченого і нездатного молодика” (20, с. 326).

З наведених цитат добре видно хитання М. Грушевського як історика-народника: з одного боку, він показував відірваність І. Виговського від широких верств народу, з другого боку, відзначав, що його

обрання було виправленням помилки Б. Хмельницького з точки зору державних інтересів України. Заперечуючи твердження багатьох попередніх істориків про тимчасовий характер обрання І. Виговського на гетьманство, вчений доводив, що того було “вибрано таки гетьманом відразу, тільки старшина боялася, щоб чернь козацька не протестувала, тримаючися Юрася” (20, с. 326). Проте дискусія з цього приводу в історичній літературі продовжується.

Важливе місце в історіографії гетьманства І. Виговського займає питання про його політичну діяльність на найвищій посаді в козацькій державі. Історики, висвітлюючи різні напрями його політики, виразно показали і власні політичні симпатії. Д. Бантиш-Каменський і М. Маркевич, характеризуючи дії новообраного гетьмана, визначали їх як зраду московському цареві. На думку цих істориків, він відразу задумав перейти під владу Польщі. У цьому І. Виговський нібито таємно поклявся королеві (1, с. 223). До цього гетьмана, за словами М. Маркевича, штовхало “холодне себелюбство” і “вроджена ворожість до народу малоросійського” (2, с. 13). Ця досить примітивна схема однобоко і перекручено зображувала і внутрішні, і зовнішні чинники політичного курсу І. Виговського.

М. Максимович фактично продовжував негативні оцінки діяльності наступника Б. Хмельницького. Не вдаючись до її аналізу, історик звинувачував гетьмана в тому, що “він заварив криваву міжусобицю козацьку і роздвоєння України” (27, с. 237). Висловлюючи цю думку, вчений фактично не враховував, що розв’язуванню громадянської війни в Україні сприяли і політичні суперники гетьмана, і могутні зовнішні сили, які були зацікавлені в ослабленні козацької держави.

Більш об’єктивно, ніж його попередники, аналізував політику І. Виговського М. Костомаров. Він вказав на суперечності, які поглиблювалися у відносинах між Гетьманщиною і царською владою через посилення втручань останньої у справи козацької держави (5, с. 290). Виявилися і особисті образи І. Виговського на московський уряд (5, с. 290, 291). Все це вело до розриву між ними. Але, за словами вченого, гетьман “підняв зброю тільки для того, щоб вигнати з України московське військо, яке чинило біди народу і розорення краю, а зовсім не мав наміру вести війну з царем і великоруським народом” (4, с. 93—94). М. Костомаров відзначав вирішальний вплив на політику гетьмана з боку Ю. Немирича (5). Саме цим історик пояснював рішення приєднати Україну до Польщі, зафіксоване Гадяцьким договором. Проте такий поворот Гетьманщини у бік Речі Посполитої, як показав вчений, не був підтриманий народом.

О. Левицький звернув увагу на ті причини, які обумовлювали зміни у політиці Гетьманщини після смерті Б. Хмельницького. Історик відзначив, що у цей період зміцнилося прагнення старшини

“повернутися до політики федеративного союзу з Річчю Посполитою” (8, с. 21). При цьому вчений посилався на один із літописів, у якому вказувалось, що зі смертю засновника козацької держави померла і його присяга цареві (8, с. 26). На хвилі антимосковських настроїв старшина зуміла пов'язати свої станові інтереси з загальними крайовими. Через це “федеративна партія”, яку очолював І. Виговський, повела за собою більшість козаків (8, с. 27). Але, на думку О. Левицького, головну роль у вирішенні питання про зовнішню орієнтацію Гетьманщини відіграло те, що при всій нелюбові малоросів до “москалів” вони ще менше любили “ляхів”. Це призвело до поразки з Гадяцьким договором (8, с. 45).

Важливу думку для розуміння причин поразки І. Виговського висловив В. Герасимчук. Він вважав, що “корисну згоду, споруджену в Гадячі 1658 р.”, руйнував егоїзм старшини, яка не хотіла “одідичення гетьманської влади в одних руках під нелюбим титулом “князя”, оскільки це “йшло на розріз гетьманським традиціям” (13, с. 78).

М. Грушевський і Д. Коренєць, розглядаючи зовнішньополітичну діяльність І. Виговського на початку гетьманства, підкреслювали, що його політика була продовженням курсу Б. Хмельницького (20, с. 326; 24, с. 5). Його наступник, за словами Д. Коренця, намагався забезпечити собі і “ласку Москви”, і “спокій від Польщі” а також “розбити польсько-московський союз” (24, с. 5). Ускладнення внутрішнього становища України, посилення втручання Московської держави у справи Гетьманщини, як показали історики, змусили її керівництво у 1658 році змінити свою зовнішню політику (20, с. 332; 15, с. 285). В умовах посилення антимосковських настроїв Гетьманщина активізувала зв'язки з кримською ордою і Річчю Посполитою. Але підписання Гадяцького трактату не допомогло І. Виговському. Чутки про те, що він віддає Україну під владу Польщі, за словами М. Грушевського, “знищили його діло” (20, с. 332).

М. Стадник, проаналізувавши державну діяльність гетьмана І. Виговського, дав негативну оцінку його політиці і Гадяцькій угоді, оскільки вони були спрямовані “проти волі широких мас”. Цей історик народницького напрямку був переконаний, що “з погляду української демократичності мусимо осудити політику Виговського — мусимо відкинути навіть власну державність, коли мала бути оперта на аристократичній основі з відібранням політичних прав широким масам простого народу” (18, с. 25). Така антидержавницька оцінка суперечила патріотичній позиції більшості українських вчених початку 20 ст.

Таким чином, з праць українських істориків Іван Виговський постає перед нами як складна і суперечлива постать в історії Української козацької держави. В оцінках особи і діяльності цього гетьмана, які зустрічаються в історіографії середини 19—початку 20 ст., просте-

жується суттєва еволюція. Відчутно змінився характер висвітлення цього питання в літературі. Вчені відійшли від відверто упереджених звинувачень наступника Б. Хмельницького у зраді. Розглянувши особисті риси І. Виговського, які вплинули на його службову кар'єру, дослідники зосередили увагу на політичному портреті цього державного діяча України. Протягом 19 ст. зріс науковий рівень висвітлення цього питання в літературі, якісно змінилися методологічні засади дослідження, розширилась його джерельна основа. Це сприяло більш глибокому аналізу політичної діяльності І. Виговського, більш правдивому його зображенню. На оцінках його політики позначилося те, що у вітчизняній історіографії в той час домінував народницький напрямок. Характеристики гетьмана були досить критичні, виводилися з аналізу соціально-політичних інтересів різних верств козацької держави. Історики переважно розглядали зовнішньополітичну діяльність Івана Виговського. Історіографічний аналіз показує, що не можна заперечувати його великий внесок у формування Гетьманщини і його прагнення сприяти зростанню суверенітету козацької держави. Але наступник Хмельницького виступав з вузько-станових інтересів, не зміг переломити негативний для України перебіг подій.

Кожний з розглянутих підходів до висвітлення суперечливої постаті гетьмана Івана Виговського є по-своєму вираженням і вмотивованим. Тому укладення стислої біографічної статті про Івана Виговського і подібних йому особистостей потребує не тільки знання персональних фактологічних даних, але й глибокого розуміння історичних процесів відповідного часу.

1. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — 603 с.

2. Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 2. — 673 с.

3. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. — М., 1994. — 768 с.

4. Его же. Гетманство Выговского. — Пб., 1862. — 112 с.

5. Его же. Преемники Богдана Хмельницкого // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — М.: Книга, 1990. — Т. 2. — С. 287—324.

6. Антонович В. Б. Иван Виговский // Гетьмани України. Історичні портрети. Збірник. — К.: Ж-л "Україна", 1991. — С. 45—52.

7. Його ж. Про козацькі часи на Україні. — К.: Дніпро, 1991. — 238 с.

8. Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. — К., 1875. — Вып. 1. — 125 с.

9. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу

/ Інститут археографії НАН України. — К., 1994. — С. 35—145.

10. Степанков В. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657—вересень 1659 рр.) // Середньовічна Україна: 36. наук. праць. — К.: Наук. думка, 1994. — Вип. 1. — С. 88—108.

11. Василенко Н. Выговский // Энциклопед. словарь. — 7-е изд., перераб. / Под ред. В. Я. Железнова и др. — СПб.: Изд. рус. Библиограф. ин-та Гранат. — Т. 11. — С. 604—605;

12. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. — 1906. — С. 41—57.

13. Його ж. Чуднівська кампанія 1660 р. // ЗНТШ. — Львів, 1913. — Т. 64, кн. 2. — С. 57—80.

14. Те саме // Там же. — Т. 66, кн. 4. — С. 40—67.

15. Коренець Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в роки 1657—58 // ЗНТШ. — Львів, 1900. — Т. 38, кн. 6. — С. 1—20.

16. Коренець Д. Повстання Мартина Пушкаря // Науковий збірник, присвячений професорови М. Грушевському учениками та прихильниками. — Львів, 1906. — С. 257—287.

17. Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ. — К., 1910. — Т. 7. — С. 65—85.

18. Те саме // Там же. — К., 1911. — Т. 8. — С. 4—31.

19. Грушевський М. С. Виговський і Мазепа // Вивід прав України. — Нью-Йорк: Пролог, 1964. — С. 175—195.

20. Його ж. Ілюстрована історія України. — К.: МП "Радуга", — 1992. — 524 с. — Репринтне відтворення видання 1913 р.

21. Його ж. Очерк истории украинского народа. — 2-е изд. — К.: Либідь, 1991. — 400 с.

22. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. — К.: Основи, 1998. — 447 с.

23. Її ж. Іван Виговський: істина та вимисел // Київська старовина. — 1998. — № 3. — С. 141—159.

24. Ефименко А. Я. История украинского народа. — К.: Либідь, 1990. — С. 255.

25. Ее же. Из истории борьбы малорусского народа с поляками // Южная Русь: Очерки исследования и заметки. — СПб, 1905. — Т. 2. — С. 107.

26. Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654): В 3-х т. — М., 1889. — Т. 3. — С. 20.

27. Максимович М. Известие о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве, 1856 г. // Собр. соч. — К., 1876. — Т. 1. — С. 231—247.

28. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 2. — С. 193.